

УДК 94 (477) «1920/1939»

АТЕЇСТИЧНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ СПРИЙНЯТТЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКИМ ДУХОВЕНСТВОМ І ВІРУЮЧИМИ У 1920-30-ті рр.**Віктор Доценко**

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Україна, 01042, м. Київ, вул. І. Кудрі, 33

E-mail: dozenkov@ukr.net

Стосунки влади, духовенства та віруючих у тоталітарній державі завжди залежали від волі правлячої партії та їх лідерів. Духовність і релігія, як елемент прямого впливу на свідомість громадян мали повістю контролюватись владою. Тільки керівні партійно-владні органи мали право визначати у тоталітарній державі статус, роль і місце тої чи іншої конфесії у новому реконструйованому ними суспільстві. Більшовицькі лідери ще до оволодіння владою у програмних документах задекларували негативне ставлення до релігії та віруючих незалежно від їх конфесійної приналежності. Здійснивши збройний переворот у жовтні 1917 р., більшовики захопили владу у колишній Російській імперії. У перші ж місяці перебування при владі було напрацьовано релігійне законодавство, яке регламентувало статус і діяльність духовенства та віруючих. У першій половині 1920-х рр. компартійні органи почали реалізовувати антирелігійну політику, яка включала у себе поступове витіснення релігії із суспільного життя. Одночасно проводилась атеїстична пропаганда та переслідування духовенства й активних віруючих.

Підрадянська Україна на початку 1920-х рр. мала розвинуте релігійно-конфесійне життя. Його представляли православні, римо-католики, протестанти та, навіть, мусульмани. Кожна із конфесій потрапила під жорсткий партійно-владний тиск. Особливо складними були стосунки режиму з римо-католицьким духовенством і віруючими. Проблеми взаємовідносин римо-католицької церкви, віруючих і держави у 1920-х – 1930-х рр. знайшла своє певне відображення в українській і польській історіографії, низці документальних збірників. Серед робіт, що привернули увагу дослідників необхідно виділити роботи Л.Л. Місінкевича, Н. Рубльової, М.П. Жолоба, М.А. Журби, Ю.В. Шаповала й інших.

Метою статті є спроба відстежити відносини між віруючими римо-католиками, в основному представленими в Україні польською громадою Правобережної України, та компар-

тійними органами, а також з'ясувати ступінь опору з боку віруючих атеїстичним кампаніям організованим більшовиками.

Встановлення радянської влади в Україні супроводжувалось послідовним наступом компартійним органів на свободу совісті та віросповідань. Між більшовиками та віруючими різних християнських церков і конфесій склалися складні стосунки, які досить часто переростали у соціальні конфлікти. Упродовж 1920-х рр. компартійні органи реалізовували політику поступової соціально-політичної й економічної дискримінації віруючих різних конфесій. Влада у взаєминах з віруючими та церковним кліром застосовувала різноманітні пропагандистські кампанії, проводила акції з вилучення церковних цінностей, старовинних релігійних текстів, одночасно відбувалось перепрофілювання культових споруд, переслідувались священики. Так, у 1923 р. почав виходити журнал «Безбожник», на сторінках якого найбрутальнішим чином висвітлювалися релігійні догмати, церковні свята й обряди, у спотвореному вигляді подавалося духовенство [8, с. 63].

Особливо складні відносини склалися між компартійними органами та віруючими поляками-католиками Правобережної України. Завершення радянської-польської війни 1921 р. підписанням Ризького мирного договору, залишило по собі невирішеність територіального питання. Влада вимушена була рахуватися з існуванням на Волині та Поділлі більш ніж трьохсоттисячної польської громади, яка досить негативно ставилась до нової влади. Польські селяни, відчувши на собі методи «військового комунізму» та прояви диктатури пролетаріату, справедливо вважали меншим злом відновлення «буржуазно-поміщицької» влади. Це підтверджують результати проведеного Всеукраїнською КНС у 1921 р. обстеження польських сіл Новоград-Волинського, Полонського, Заславського та Старокостянтинівського повітів Волинської губернії. «Поміщицькі прихвосні, – говорилося у звіті, – чека-

ють повернення поміщиків із Польщі» [6, с. 115]. Обстеження показало також високий рівень релігійності польського селянства.

Для польської громади Російської імперії упродовж XIX – початку XX ст. релігія відігравала одну із ключових ролей у збереженні національної ідентичності. Католицизм дозволяв українським полякам ідентифікувати себе та пов'язувати з колишньою могутньою польською державою – Річчю Посполитою з її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами.

Самоідентифікацію українських поляків посилювала поява незалежної польської держави та її успішна війна з радянською Росією. Польська громада Правобережної України вірила в ідею входження їх регіону до складу Польщі, зберігаючи власну релігію та ідентичність. Перепис 1926 р. засвідчував, що польські селяни пов'язували свою ідентичність з релігією й у графі національність писали католик.

Така ситуація повністю не влаштувала більшовиків. Компартійні ідеологи на початку 1920-х рр. розпочали процес так званої індоктринації – насильницького впровадження власної ідеології у суспільстві, яка мала стати новою всеохоплюючою релігією. Більш того, вона мала змінити свідомість і психіку людини, перетворивши її на нову «радянську людину», з новою соціально-етнічною самоідентифікацією.

Для боротьби з релігійністю польської меншини влада використовувала два основні методи. А саме: заходи адміністративно-карального тиску та засоби антирелігійної пропаганди. Діапазон дискримінаційних адміністративно-каральних заходів включав у себе закриття діючих культових споруд, відмову у перереєстрації, залякування віруючих, адміністративні арешти. Окремо каральні органи тиснули на священників. Їх переслідували та арештовували за дрібне хуліганство, антирадянські, контрреволюційні й антидержавні злочини (переважно шпигунство на користь панської Польщі). У 1926 р. влада запровадила обмеження прав всіх духовних осіб. Переслідувались члени родин священників та їх близьких родичів: дітей виключають з навчальних закладів, сім'ї депортують, висилають до виправно-трудова таборів, понижують чи позбавляють політичних прав.

Методи антирелігійної пропаганди, яку проводили співробітники партійно-каральних органів нової влади серед віруючих католиків України були різними. Атеїстичну агітацію на Правобережжі, особливо у прикордонних ра-

йонах із Польщею, більшовики вели вкрай обачливо. Передусім це стосувалося питання про закриття римо-католицьких храмів, що могло бути розтлумачене як національне переслідування й яким обов'язково скористалися б керівники польського уряду з метою налаштувати українських поляків проти радянської влади [2, с. 103].

Щодо римо-католицької церкви та її віруючих влада застосовувала метод правового регламентування діяльності костелів і молитовних будинків. Ще у 1919 р. було прийнято Декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», який визначав засади антирелігійної політики більшовиків. Декрет дозволив владі закрити релігійні освітні установи, притулки, сиротинці та богадільні. Заборонялась діяльність благодійних релігійних товариств.

Згодом Декрет доповнила низка інших нормативно-правових актів. Серед них потрібно виділити Декрет «Про землю», який проголошував права власності на землю релігійних громад і передачу всіх церковних і монастирських земель державі. Римо-католицька церква втратила тисячі гектарів земельних угідь, що належали їй. Як правило, кожна католицька громада мала від 33 до 120 десятин землі. На Півдні України найбільші земельні угіддя були конфісковані у католицьких громад сіл Зельці й Йозефсталь [1, с. 176].

Наступним кроком стало витіснення церкви із суспільного життя. Заборонялась участь священників у культурно-освітніх заходах, функціонування при костелах дитячих недільних шкіл. Місцеві органи влади постійно перевіряли священників і прихожан щодо дотримання радянського законодавства, періодично закривались релігійні споруди та недільні школи. Створювались перепони при офіційній реєстрації общин. Періодично рішенням місцевих адміністративно-владних органів, за порушення законодавства, закривались місцеві костели, їх майно вилучалось, а споруди перепрофілювались. У 1926 р. Черняхівський РВК передав місцевим освітнім установам відібрані приміщення місцевого костелу та Нейборкського молитовного будинку [5, арк. 1].

Серед польської молоді безкоштовно розповсюджувався польськомовний журнал «Войовничий безвірник». У ньому друкувались атеїстичні статті, наукові розвідки, а також велась пропаганда направлена проти Другої Речі Посполитої.

Влада всіляко сприяла створенню та діяльності осередків атеїстичних культурно-

пропагандистських організацій, проведенні антирелігійних вечорів у клубах і хатах читальнях і т.д. Рішення про організацію антиклерикальних кампаній приймалося керівництвом окружних партійних органів і доводилося до відома місцевого активу. Зокрема, 1 серпня 1928 р. Гурівський осередок організації «Безбожник» прийняв рішення про проведення пропагандистських кампаній серед польського населення та нищення осередків релігійного життя місцевої католицької громади [4, арк. 31].

На Волині та Поділлі створюється мережа польських робітничих і селянських клубів, хатчиталень і шкіл. ЦК КП(б)У розглядав роботу клубів як обов'язкову агітаційно-пропагандистську роботу для всіх національних відділів агітації та пропаганди. Клуби мали стати «центрами, що направляють всю роботу політичну та культурно-просвітницьку у напрямку комуністичного будівництва та пролетаризації національних меншин». Польська секція Одеського губкому у грудні 1920 р. на базі дореволюційного «Польського Дому» відкрила Польський робітничий клуб ім. Людовика Вишинського. При клубі діяла бібліотека та польська робітничая школа [13, арк. 10].

У середині 1920-х рр. влада посилює наступ на римо-католиків. У 1925 р. створюється добровільне товариство – Всеукраїнська рада спілки безвірників (з 1929 р. реорганізована у Спілку Войовничих безвірників). Товариство мало вести активну роботу проти всіх релігійних громад республіки незалежно від їх віросповідання, проводячи усну та друковану антирелігійну пропаганду, здійснювати атеїзацію освіти, науки, культури та побуту. У товаристві для атеїстичної роботи серед віруючих поляків було створено відповідна польська секція.

У польських сільрадах Волині під патронатом товариства створювались гуртки природознавства та техніки. У 1927 р. науково-атеїстичні гуртки діяли у польських селах і підприємствах Мархлеського, Романівського, Новоград-Волинського та Володарського районів [3, арк. 32].

Культ войовничого атеїзму набув апогею під час суцільної колективізації, коли небажання національного селянства вступати до колгоспу оцінювалось як наслідок ворожих дій релігійних організацій. Насадження безбожництва, нищення культових споруд і пам'яток стало частиною репресивної політики влади, позаяк арешти священників і «показові процеси» над ними мали створити атмосферу страху та покори. Польська газета «Серп» дійшла до

того, що назвала Великдень «куркульсько-фашистським празником», а саме святкування оцінила як «наступ куркулів» і дії «фашистської агентури». В іншій польській газеті «Голос молоді» було відкрито рубрику «Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм», друкуючи рекомендації щодо проведення активістами громадських організацій антивеликодньої кампанії [9, с. 96].

Атеїстичні заходи більшовиків викликали серед польської громади значну протидію, яка виражалась у бойкоті різноманітних недільників і суботників, пропуску антирелігійних вечорів, відмові вступати до атеїстичних добровільних товариств. Прокурор УРСР Г. Железногорський 5 травня 1937 р. доповідав ЦК КП(б)У про «волинки», що постійно виникали на релігійному ґрунті у 1936-1937 рр. в усіх областях республіки та не минали безслідно для їх учасників. «В зиму 1936 р. та 1937 р. проведено значну роботу по всіх областях УРСР по викриттю та покаранню контрреволюційних елементів серед церковників», – доповідав прокурор. «Є підстави гадати, що релігійна пропаганда провадиться якимось єдиним центром», – стверджував головний охоронець законності у республіці, радячи ЦК «посилити антирелігійну роботу всіх наших органів» [10, с. 328].

Невдалою була спроба створити атеїстичний гурток при Миколаївському польському клубі. Місцеві польські робітники бойкотували лекції про виникнення життя на землі та доповіді про походження релігії прочитані упродовж жовтня 1925 – липня 1926 р. місцевим професором Сапожниковим [7, с. 295].

Формою релігійного життя й опору атеїстичній пропаганді більшовиків у 1920-х рр. стала діяльність релігійних гуртків, шкіл і підпільних духовних семінарій. У Києві при костолі св. Олександра у 1924-1929 рр. діяла організована прелатами Т. Скальським і К. Наскренцьким конспіративна римо-католицька духовна семінарія. Викладали у ній самі ксьондзи-організатори, а також кілька священників, які приїздили з провінції. Двох випускників – Й. Ковальського та А. Рибалтовського – 4 грудня 1928 р. було висвячено у сан, і вони приступили до душпастирської діяльності у парафіях України, яка, проте, тривала всього кілька місяців, оскільки у травні 1929 р. обидва вони опинилися за ґратами. Тоді ж до слідчого ізолятора ГПУ потрапила й решта (троє) підпільних семінаристів, які ще не скінчили курсу наук і не дістали духовного освячення [10, с. 322].

На Волині та Поділлія упродовж 1920-х рр. діяли релігійні громадські організації «ружинців» і «терціярів». Знаходячись до середини 1920-х рр. під офіційною забороною, відсторонені від участі у легальному громадському житті, релігійні гуртки мали значну підтримку серед польських селян. Осередки «ружинців» і «терціярів» діяли практично в усіх селах, де проживали поляки. Так, у с. Гречани Проскурівського району у 1925 р. налічувалось 20 таких гуртків, у с. Зеленому Війтовецького району – 30. Учасники гуртків вивчали польську мову, допомагали маломіцним польським селянським господарствам, вели національно-патріотичне виховання молоді. У середовищі гуртківців критикувалися радянські видання, велася кампанія проти офіційних часописів. Не дивлячись на переслідування активних учасників релігійних громадських організацій у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр., вони продовжували існувати й у другій половині 1930-х рр. [6, с. 114].

У першій третині 1930-х рр. влада застерігала від хибного уявлення, що вже начебто немає потреби проводити антирелігійну роботу, насправді не можна було послабляти пильність. Клерикали удосконалили методи пропаганди, застосовували різноманітні допоміжні організаційні форми роботи з населенням, намагалися наступати на ідеологічному фронті, зміцнювати ідеологічну підготовку активу. Разом з тим, представники релігійних громад намагалися пристосуватися, мобілізуючи маси, і при цьому прикривалися лояльністю до радянської влади [12, арк. 4]. Так, у польських селах Городокського району Вінницької області у серпні 1936 р. діяло 46 релігійних гуртків, кожен кількістю 10-15 осіб [6, с. 114].

Журнал «Безвірник» у серпні 1935 р. повідомляв про пасивність у роботі безвірницьких осередків та активізацію польських клерикальних елементів, поновленні роботи костелів у польських селах Житомирщини, Вінниччини й Одещини [11, с. 180].

Не дивлячись на жорстку антирелігійну пропаганду, закриття культових споруд, арешти священників релігійне життя українських римо-католиків продовжувалось. Це був свого роду спротив карально-репресивній політиці режиму, боротьба польського населення за збереження своєї національно-культурної та

конфесійної ідентичності. Так, після арешту у липні 1929 р. апостольського адміністратора Житомирської дієцезії К. Наскренцького його обов'язки став виконувати настоятель костюлу м. Житомира С. Яхневич. Він на початку 1930-х рр. особисто обслуговував 7 парафій. Так само поміж священників було розподілено інші католицькі громади, які залишились без пастирів [10, с. 325].

Незважаючи на повсюдне закриття культових споруд, здійснення масових репресій проти римо-католицького духовенства та майже цілковиту ліквідацію легальних форм діяльності українські римо-католики упродовж 1920-х – 1930-х рр. продовжували сповідувати християнську віру та дотримуватись духовних традицій та обрядів. Польські селяни Волині та Поділлія залишались у лоні римо-католицької церкви, яка для них стала основою для збереження національної ідентичності у роки радянського тоталітарного режиму в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ганзуленко В.П. Римо-католицька церква: існування в умовах антирелігійного законодавства (20-ті рр. XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2009. Вип. 27. С. 176-180.
2. Городецький О.В. Національна політика радянської держави щодо польського населення Півдня України (1921-1929 рр.): Дис... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2007. 185 с.
3. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф.П-42. Оп.1. Спр.412.
4. ДАЖО. Ф.П-42. Оп.1. Спр.420.
5. ДАЖО. Ф.Р-308. Оп.1. Спр.18.
6. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.). Київ: Науковий світ, 2002. 499 с.
7. Котляр Ю. Польське населення Півдня України в добу нової економічної політики (1921-1929 рр.) // Поляки на Півдні України: історія та сьогодення. У 2-х томах. Т. 1. Жешов-Київ-Миколаїв: Вид. МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 328 с.
8. Місінкевич Л.Л. Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці: ствердження державного атеїзму в 20-30-х рр. XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). 2005. Вип. 31. С. 63-78.
9. Мотричук Р.Г. Антирелігійна діяльність більшовиків серед етноменшин України в 1920-ті рр. // Антикризовий розвиток соціальних та економічних процесів в умовах глобалізації. Матеріали V Міжнародної наукової конференції, (Київ-Буча, квітень 2015). Київ: Міленіум, 2015. С. 94-98.
10. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії римо-католицької церкви (кінець 1917-1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. Вип. 2/4 (13/15). С. 311-331.
11. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000 рр.). Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 482 с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф.1. Оп.20. Спр.5309.
13. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.20. Спр.342.

Доценко Віктор *Атеїстична політика більшовиків в Україні та її сприйняття римо-католицьким духовенством і віруючими у 1920-30-ті рр.*

У статті на основі аналізу архівних справ, монографічної та періодичної літератури робиться спроба простежити особливості реалізації більшовиками атеїстичної політики стосовно римо-католицької церкви та її прихожан.

Окремо подано деякі сюжети про опір духовенства та віруючих антирелігійним заходам компартійних органів у 1920-30-ті рр.

Ключові слова: римо-католики, духовенство, атеїстична пропаганда, більшовики

Доценко Виктор Атеистическая политика большевиков в Украине и её восприятие римо-католическим духовенством и верующими в 1920-30-е гг.

В статье на основе анализа архивных дел, монографической и периодической литературы делается попытка отследить особенности реализации большевиками атеистической политики направленной против римо-католической церкви и её прихожан. Отдельно подано некоторые сюжеты о противодействии духовенства и верующих антирелигиозным мероприятиям компартійных органов в 1920-30-е годы.

Ключевые слова: римо-католики, духовенство, атеистическая пропаганда, большевики

Docenko Viktor Atheistic policy of bolshevik's and its perception by Rome-Catholic clergy and believers in 1920-1930th

Subsoviet Ukraine at the beginning of 1920th had developed religiously confessional life. Orthodox, Rome-Catholics, Protestants and even Muslims presented it. Each of confessions has got under hard party-imperious pressure. The establishment of Soviet Power in Ukraine was accompanying by a successive offensive by communist party organs on the right of conscience and religions. There were difficult relations between Bolsheviks and believers of different Christian churches and confessions, which often outgrew in social conflicts. During 1920th Communist-party organs were realizing politics of gradual socio-political and economic discrimination of different confessions believers. Power in relationships with believers and church clergy applied various propagandist campaigns, it conducted actions taking off church values, ancient religious texts/books, simultaneously there were resettlement of cult buildings, and clergy was persecuting.

Especially difficult relations were folded between Communist-party organs(institutions) and believers of Poland catholics in Right-bank Ukraine. Completion of Soviet-Polish war in 1921st the signing the Riga peaceful agreement, left on itself unsolvedness of territory question. Power has forced to consider the existence on Volyn and Podillya more than three hundred thousand of Polish community that rather negatively treated itself to new power. The Polish peasants, feeling on themselves the methods of «military communism» and displays of dictatorship of proletariat, rightly considered the less evil in restoration of «bourgeois-landowners'» power. For a fight against the religiousness of Polish minorities, power used two basic methods. Namely: measures of administrative-punitive pressure and facilities of anti-religious propaganda. The range of discriminatory administrative-punitive measures included closing of operating cult buildings; refuse in reregistering, intimidating of believers, administrative arrests. Separately punitive organs pressed on ministers of worship. They were pursuing and arresting for shallow hooliganism, anti-Soviet, counter-revolutionary and anti-state crimes (mainly espionage in behalf on lordly Poland). In 1926 power imposed restriction rights for all clericals. The family members of clericals were pursued and their near relationship: children were eliminated from educational establishments, families were deported, send to the community-service camps, lowered or deprived political rights.

In spite of hard antireligious propaganda, closing of cult building, arrests of crew the religious life of the Ukrainian Rome-Catholics proceeded. This was the family resistance to punitively repressive politics of the mode, the Polish population fight for maintenance of the national-and-cultural and confessional identity.

Thus, without regard to the general closing of cult building, realization of mass repressions against Rome-Catholics clergy and almost complete liquidation of legal activity forms the Ukrainian Rome-Catholics during 1930th-1920th continued to profess a Christian faith and adhere to spiritual traditions and ceremonies. The Polish peasants of Volyn and Podillya remained in the bosom of Rome-Catholics Church that for them became basis for maintenance of national identity in the years of the Soviet totalitarian mode in Ukraine.

Keywords: Rome-Catholics, clergy, atheistic propaganda, Bolsheviks

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 21.11.2017 р.